

# **Εκπαίδευση Ενηλίκων**

διεθνείς προσεγγίσεις και ελληνικές διαδρομές

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΕΡΓΙΔΗΣ, ΑΛΕΞΗΣ ΚΟΚΚΟΣ**

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ 

# ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

---

## Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Θανάσης Καραλής

*Ο Θανάσης Καραλής είναι επίκουρος καθηγητής Διά Βίου Μάθησης και Εκπαίδευσης Ενηλίκων στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Πατρών. Έχει συνεργαστεί με μεγάλο αριθμό φορέων ως εκπαιδευτής, σύμβουλος, συντονιστής και αξιολογητής προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης. Συνεργάζεται με το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο από το 1998, όπου σήμερα είναι μέλος ΣΕΠ και συντονιστής της μεταπτυχιακής θεματικής ενότητας «Σχεδιασμός, Διοίκηση, Αξιολόγηση Προγραμμάτων Εκπαίδευσης Ενηλίκων». Είναι ιδρυτικό μέλος και μέλος του Δ.Σ. της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Στο κεφάλαιο αυτό ο Θανάσης Καραλής επιχειρεί την καταγραφή και ερμηνεία κομβικών σημείων και δραστηριοτήτων που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη διαδρομή του θεσμού στην ελληνική πραγματικότητα. Η παρουσίαση και ανάλυση των εξελίξεων δομείται με βάση τρεις περιόδους, τα κριτήρια επιλογής των οποίων αναφέρονται από τον συγγραφέα στην εισαγωγή του κειμένου. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου διατυπώνεται η θέση ότι η ποσοτική επέκταση της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, επακόλουθο της εισροής πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση, συνοδεύεται κατά την πρόσφατη περίοδο και από συγκεκριμένες ενδείξεις ποιοτικής αναβάθμισης, στηριζόμενες κατά κύριο λόγο στις πρωτοβουλίες επιστημόνων και επαγγελματιών του πεδίου.*

## Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η αποτύπωση και η ερμηνεία των εξελίξεων στην εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα, από την εμφάνιση των πρώτων δραστηριοτήτων έως και σήμερα. Με δεδομένο ότι η ανάπτυξη της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα δεν είναι ευθύγραμμη ούτε και παρουσιάζει τα ίδια κατά καιρούς χαρακτηριστικά, θεωρούμε απαραίτητο να δομήσουμε την παρουσίαση και την ανάλυση που επιχειρείται εδώ με βάση συγκεκριμένες περιόδους. Όπως έχει επισημανθεί (Offenstadt, Dufaud, & Mazurel, 2007, σ. 160), χωρίς τη διαίρεση της οποιασδήποτε ιστορικής εξέλιξης, δηλαδή χωρίς την περιοδολόγηση, που προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά του χώρου, ο ιστορικός χρόνος καθίσταται μια ακατανόητη αδιάκοπη ροή. Σημαντικό είναι το κριτήριο με βάση το οποίο δομείται η κατά περίπτωση προτεινόμενη περιοδολόγηση, καθώς διαφορετικά κριτήρια μπορεί να οδηγήσουν σε διαφορετικές διαιρέσεις. Θεωρούμε ότι, στην περίπτωση της εξέλιξης της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα, η υιοθέτηση μιας κανονιστικής περιοδολόγησης (δηλαδή μιας περιοδολόγησης που βασίζεται λ.χ. σε ευρύτερα αναγνωρισμένες ιστορικές περιόδους για την εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους) δεν θα συνεισέφερε στην επιχειρούμενη εδώ ανάλυση, καθώς η εκπαίδευση ενηλίκων χαρακτηρίζεται από ιδιοτυπίες που καθιστούν αναγκαία μια περιοδολόγηση δομημένη κατά τη μελέτη του συγκεκριμένου αντικειμένου (Offenstadt κ.ά., 2007, σ. 161). Με κριτήριο τον βαθμό ανάπτυξης των δραστηριοτήτων της εκπαίδευσης ενηλίκων, τόσο ως προς τις ποσοτικές όσο και ως προς τις ποιοτικές τους διαστάσεις, προτείνουμε την περιοδολόγηση με βάση την οποία δομούνται οι τρεις ενότητες αυτής της εργασίας (βλ. σχετικά και: Καραλής, 2005· Καραλής & Κόκκος, 2008), διευκρινίζοντας ωστόσο ότι στο εσωτερικό των προτεινόμενων περιόδων συναντούμε σε πολλές περιπτώσεις σημαντικές μεταβολές και τομές.

### **Οι πρώτες σποραδικές δραστηριότητες: από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως την πρώτη μεταπολεμική περίοδο**

Στην ενότητα αυτή καλύπτονται οι εξελίξεις στην εκπαίδευση ενηλίκων από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, και κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα έως και το τέλος της δεκαετίας του '40. Σύμφωνα με τον Μουζέλη στο τέλος του 19ου αιώνα η Ελλάδα είναι ένας προκαπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, καθώς το ενδογενές κεφάλαιο προσανατολίστηκε στις εμπορικές και χρηματιστικές επενδύσεις και όχι σε επενδύσεις στον χώρο της βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής. Στη σφαίρα της πολιτικής ο κρατικός μηχανισμός αποτέλεσε το βασικό εργαλείο σταδιακής δημιουργίας μιας ενιαίας εθνικής και πολιτικής δομής, ενώ ο πελατειακός τρόπος ενσωμάτωσης στο πολιτικό σύστημα, κυρίως των αγρο-



τικών πληθυσμών, είναι εμφανής σε ολόκληρη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου (Μουζέλης, 1992, σ. 144-154). Ο πολιτικός και πολιτιστικός φορμαλισμός, η έμφαση στον τύπο έναντι της ουσίας, είναι εμφανής σχεδόν σε όλη τη νεοελληνική ιστορία, καθώς η πλειονότητα των θεσμών δεν προέκυψε ενδογενώς και συνεπώς στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρούνται θεσμικά ελλείμματα, χαμηλός βαθμός θεσμικής ολοκλήρωσης, αλλά και διαπάλη με τις υφιστάμενες παραδοσιακές δομές (Μουζέλης, 1978, σ. 309). Στο πολιτικό επίπεδο, θα πρέπει επίσης να σημειωθεί η σταδιακή αύξηση της επιρροής των σοσιαλιστικών ιδεών και η πολιτική δράση της Αριστεράς, ιδιαίτερα προς τα τελευταία τριάντα έτη της εξεταζόμενης περιόδου.

Στο πολιτισμικό επίπεδο, τουλάχιστον κατά τις πρώτες φάσεις συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους, κυριαρχεί η στροφή προς την αρχαία Ελλάδα. Η καθιέρωση της καθαρεύουσας επέτεινε τον αποκλεισμό των αγροτών από την κρατική γραφειοκρατία (Μουζέλης, 1978, σ. 159) και το δίπολο καθαρεύουσα-δημοτική αντανακλούσε το δίπολο της υπερεκπαιδευμένης πολιτικής γραφειοκρατίας και του αγράμματου αγροτικού πληθυσμού (Βεργίδης, 1995, σ. 29). Τέλος, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τη σχεδόν καθολική αποδοχή της Μεγάλης Ιδέας έως το 1922 (Κυπριανός, 2004) και τη διαρκή εδαφική επέκταση και σταδιακή ενσωμάτωση νέων πληθυσμών στο νεοελληνικό κράτος, κάτι που μεταξύ άλλων είχε ως συνέπεια την περαιτέρω αύξηση των ήδη υψηλών ποσοστών αναλφαβητισμού (Τσουκαλάς, 1992, σ. 469).

Στο πλαίσιο αυτό, οι δραστηριότητες εκπαίδευσης ενηλίκων δεν παρουσιάζουν αναλογίες με τις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Στις ΗΠΑ και σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες η εκπαίδευση ενηλίκων είναι ήδη αναγνωρισμένος θεσμός από τον 19ο αιώνα (Κόκκος, 2008β), ενώ από τις αρχές του εικοστού αιώνα, με τα έργα των Lindeman και Yaxlee τη δεκαετία του '20, καθιερώνεται σταδιακά και ως επιστημονικό πεδίο σε ακαδημαϊκό επίπεδο.

Οι πρώτες δραστηριότητες εκπαίδευσης ενηλίκων εμφανίζονται προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Είναι κατά κανόνα μεμονωμένες και χωρίς θεσμική έκφραση, όπως έχει επισημανθεί και στις πρώτες επιστημονικές εργασίες για την ιστορική εξέλιξη της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα (Βεργίδης, 1985). Πρόκειται συνήθως για δραστηριότητες μορφωτικών οργανώσεων όπως ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», η Εταιρεία των Φίλων του Λαού και ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ή ακόμη και για προγράμματα εκπαίδευσης εργαζομένων από επιμελητήρια (Βεργίδης, 2005· Βουκουλας, 1988), ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα το εργατικό κίνημα αναλαμβάνει τις πρώτες σημαντικές πρωτοβουλίες για την εκπαίδευση των εργατών (Βεργίδης, στο ίδιο, σ. 20). Οι δραστηριότητες που αναφέρθηκαν παρατηρούνται κυρίως σε περιοχές όπου σημειώνεται οικονομική ανά-



πτυξη και γνωρίζει άνθηση το εμπόριο και η μεταποίηση (πέραν της Αθήνας και του Πειραιά για τις οποίες έγινε μνεία, βλ. σχετικά και Τόμπρος, 2007 για την περίπτωση της Πάτρας και Ιωσηφίδου, 2005 για την περίπτωση της Σύρου).

Η πρώτη απόπειρα επίσημης κρατικής παρέμβασης για την εκπαίδευση ενηλίκων εκδηλώνεται με τον ν. 4397/1929, στον οποίο προβλέπεται η ίδρυση νυκτερινών σχολείων για ενήλικους. Στο άρθρο 12 του νόμου αναφέρεται ότι: «σκοπός των νυκτερινών σχολείων είναι η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού των υπερβάντων την νόμιμον προς φοίτησιν εις το δημοτικόν σχολείον ηλικίαν, η υποβοήθησις της γλωσσικής αναπτύξεως των ξενοφώνων και η παροχή εις τούτους στοιχείων μορφώσεως εκ της συγχρόνου ζωής του Έθνους». Όπως παρατηρούμε, ο νομοθέτης δεν περιορίζει την παρέμβαση αυτή στον αλφαβητισμό των ενηλίκων, αλλά επεκτείνει την εμβέλειά της και σε θέματα της σύγχρονης ζωής, το είδος των οποίων προκύπτει από τα αναφερόμενα στο περιεχόμενο των σπουδών σε επόμενη παράγραφο του άρθρου («[...] διδάσκεται ανάγνωσις, γραφή και αριθμητική, ερμηνεία των κατά την Κυριακήν αναγιγνωσκομένων Ευαγγελίων και Πράξεων των Αποστόλων, εθνική ιστορία και γεωγραφία και παρέχονται στοιχειώδεις επαγγελματικές γνώσεις αναλόγως των τοπικών αναγκών»).

Παρόμοιες παρεμβάσεις, κατά κανόνα εντοπισμένες γεωγραφικά στις περιοχές που προσαρτήθηκαν μετά το 1913, σημειώνονται μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '30 με την ίδρυση νυκτερινών σχολών για τον αλφαβητισμό ενηλίκων αλλά και των αναλφάβητων στρατιωτών (για μια διεξοδική εξέταση των παραπάνω ζητημάτων, βλ. Καλεράντε, 2007). Την ίδια περίοδο, με νομοθετικό διάταγμα (ΦΕΚ Α/9-10-1935) δίνεται για πρώτη φορά η δυνατότητα σε ιδιώτες να ιδρύουν αδιαβάθμητες επαγγελματικές σχολές, οι οποίες ονομάζονται Εργαστήρια Ελευθέρων Σπουδών και απευθύνονται κυρίως σε ενήλικους. Πρόκειται για τα Εργαστήρια ή Κέντρα Ελευθέρων Σπουδών, τα οποία λειτουργούν έως σήμερα στοχεύοντας διαχρονικά σε ένα ευρύτατο φάσμα πληθυσμών-στόχων και αντικειμένων εκπαίδευσης (βλ. και δύο επόμενες ενότητες).<sup>1</sup>

Η παρέμβαση της Αριστεράς στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων εκκινεί μετά το 1920 και εκδηλώνεται κατά τη διάρκεια της αντίστασης στη γερμανική κατοχή

---

1. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο νομοθέτης είχε θεσπίσει την απαγόρευση ιδιοποίησης από τις σχολές αυτές κάθε άλλου τίτλου σχετικά με την αποστολή τους, ενώ είχε επίσης προβλέψει και την περίπτωση παραπλανητικών διαφημίσεων (βλ. και §5.5: «απαγορεύεται [...] η χρησιμοποίησις προς χαρακτηρισμόν του Εργαστηρίου [...] είτε εν επιγραφαίς, είτε εν αναγγελίαις και διαφημίσεσι παντός είδους, οιοδήποτε τίτλου, όστις ήθελε παριστάνει τούτον ως Σχολήν, Ακαδημίαν και εν γένει ως Εκπαιδευτήριον επιτρεπομένης της χρήσεως προς χαρακτηρισμόν αυτού μόνο του τίτλου “Εργαστήριον Ελευθέρων Σπουδών”, μετά προσθήκης εν αυτώ της λέξεως της δηλούσης την διδασκομένην τέχνην ή πρακτικόν επάγγελμα»).

αλλά και στους τόπους εξορίας. Όπως αναφέρει ο Βεργίδης (1995, σ. 38), η δράση των αντιστασιακών οργανώσεων δεν περιορίστηκε μόνο στην αντιμετώπιση της υποεκπαίδευσης, αλλά είχε στόχο και τη σφαιρικότερη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, κυρίως του αγροτικού πληθυσμού. Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η δράση αυτή θα μεταφερθεί στους τόπους εξορίας και στις φυλακές μέχρι και την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974.<sup>2</sup> Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ιδρύεται στο Υπουργείο Παιδείας η Διεύθυνση Λαϊκής Επιμορφώσεως (ν. 837/1943, «Περί συστάσεως Διευθύνσεως Λαϊκής Επιμορφώσεως»), με αντικείμενο την έκδοση έντυπου υλικού και την οργάνωση διαλέξεων και ραδιοφωνικών εκπομπών, με στόχο προφανώς να αναχαιτιστεί η επιρροή των αντιστασιακών οργανώσεων, κυρίως του ΕΑΜ, στην ελληνική ύπαιθρο. Ωστόσο, η υπηρεσία αυτή δεν αναλαμβάνει κάποια δράση μέχρι την Απελευθέρωση, αλλά ούτε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Ο λόγος που δεν ενεργοποιήθηκε η Διεύθυνση μάλλον θα πρέπει να αναζητηθεί στη λειτουργία κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, αλλά και αργότερα, του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος, το οποίο ανέλαβε από το 1947 και μετά τη διοργάνωση δραστηριοτήτων εκπαιδευτικού και κυρίως προπαγανδιστικού χαρακτήρα (λειτουργία τεχνικών και γεωργικών σχολών, αλλά και διαλέξεις για την εξύψωση «του ηθικού, κοινωνικού και μορφωτικού επιπέδου του Ελληνικού λαού», βλ.: Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα, 1956, και Βεργίδης, 1995, σ. 24-26).

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση αυτής της περιόδου, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι δραστηριότητες στον τομέα της εκπαίδευσης ενηλίκων δομούνται κυρίως ως προέκταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ταυτόχρονα, οι δραστηριότητες αυτές, η πλειονότητα των οποίων εντάσσεται στην πολιτικο-ιδεολογική στρατηγική,<sup>3</sup> διακρίνονται από σποραδικότητα, ενώ ισχνή και κυρίως χωρίς συνέχεια παρουσιάζεται η θεσμική τους έκφραση.

### **Οι πρώτες συστηματικές απόπειρες για την ανάπτυξη της Εκπαίδευσης Ενηλίκων: από τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης**

Στο σκηνικό της μεταπολεμικής Ευρώπης, ο θεσμός της εκπαίδευσης ενηλίκων αποτελεί έναν από τους βασικούς μοχλούς του κράτους πρόνοιας. Οι δραστηριότητες εκπαίδευσης ενηλίκων χαρακτηρίζονται από ισορροπία μεταξύ της γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων και της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης (βλ. σχετικά

---

2. Για μια διεξοδική παρουσίαση αυτού του σημαντικού ζητήματος, βλ. Καμαρινού (2005), *Τα «Πέτρινα» Πανεπιστήμια: ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες, 1924-1974*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

3. Για την τυπολογία των στρατηγικών εκπαίδευσης ενηλίκων που χρησιμοποιείται εδώ, βλ. Βεργίδης (2005, σ. 95-111).



και Faure, 1972). Παράλληλα, η εκπαίδευση ενηλίκων καθιερώνεται ως ακαδημαϊκά αναγνωρισμένη επιστημονική περιοχή, αρχικά στις ΗΠΑ και στη συνέχεια και στην Ευρώπη (ίδρυση πανεπιστημιακών τμημάτων, αυξημένη θεωρητική παραγωγή, αναγνωρισμένοι θεωρητικοί του πεδίου, διεξαγωγή μεγάλου αριθμού ερευνών). Στην Ελλάδα, ωστόσο, όπως και την προηγούμενη περίοδο η κατάσταση διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό για λόγους που συνδέονται με τις εξελίξεις στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Ελλάδα εντάσσεται στο δυτικό μπλοκ του μεταπολεμικού κόσμου, κάτι που επικυρώνεται και συμβολικά με την ένταξη της στην Ατλαντική Συμμαχία, όντας από πολιτική, κοινωνική και οικονομική άποψη ένα κράτος υπό ανάπτυξη. Άμεση συνέπεια είναι η ένταξη της χώρας στο πρόγραμμα Μάρσαλ, αλλά και στην ουσιαστική εποπτεία της Διεθνούς Τράπεζας, η οποία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου εκδηλώνει παρεμβάσεις σε διάφορους τομείς, μεταξύ των οποίων και στον τομέα της εκπαίδευσης (Βεργίδης, 1982). Το πολιτικό σύστημα παραμένει σε όλη τη διάρκεια της περιόδου εύθραυστο, με ασταθείς κοινοβουλευτικούς θεσμούς, πολιτικά κόμματα που συχνά συγκροτούνται στη βάση πρόσκαιρων συμμαχιών, με αποκορύφωμα τη στρατιωτική δικτατορία στο τέλος της περιόδου. Κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα αυτής της περιόδου στην κυβέρνηση βρίσκονται συντηρητικοί πολιτικοί σχηματισμοί, ενώ στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κλίματος πολιτικοί σχηματισμοί της Αριστεράς παραμένουν στην παρανομία.

Στο οικονομικό επίπεδο, η βιομηχανική ανάπτυξη στηρίχτηκε κατά κανόνα σε εισαγόμενα κεφάλαια, τεχνολογία και τεχνογνωσία, καθώς και σε δασμολογικές απαλλαγές, ενώ το μοντέλο ανάπτυξης της μεταπολεμικής Ελλάδας, που διαμορφώθηκε ουσιαστικά στην έναρξη της περιόδου, καθορίστηκε από τις επιλογές της αμερικανικής πολιτικής η οποία προσδιόριζε τις βασικές οικονομικές αποφάσεις (Γιαννίσης, 1983, σ. 18-33). Η ελληνική βιομηχανία χαρακτηρίζεται από υστέρηση από την άποψη της αποδοτικότητας και της οργανωτικής δομής (Αθανασόπουλος, 1970). Στο τέλος της περιόδου ο τομέας των υπηρεσιών έχει καταλάβει τη θέση του «ηγετικού αναπτυξιακού μοχλού», ενώ η εξειδίκευση της βιομηχανικής παραγωγής χαρακτηρίζεται από κλάδους και προϊόντα που αντιστοιχούν σε φάσεις πρώιμης ανάπτυξης, κάτι που θα θέσει τις βάσεις για την κρίση της ελληνικής βιομηχανίας αργότερα (Γιαννίσης, στο ίδιο, σ. 357-359). Χαρακτηριστικό των δύο πρώτων δεκαετιών της περιόδου είναι η εσωτερική μετανάστευση, δηλαδή η εγκατάλειψη της υπαίθρου από ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, κατά κανόνα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και χωρίς κάποια συγκεκριμένη εξειδίκευση. Το εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται κυρίως από τη μικρή προσφορά θέσεων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και τις ανεπάρκειες στον τομέα της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Στο πλαίσιο αυτό, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50, εκδηλώνεται μια σειρά από σημαντικές παρεμβάσεις θεσμικού χαρακτήρα, όπως η ενεργοποίηση της υπηρεσίας Λαϊκής Επιμόρφωσης, η ίδρυση του Ελληνικού Κέντρου Παραγωγικότητας και η ίδρυση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης· επιχειρούνται δηλαδή παρεμβάσεις σε τομείς όπως η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, η εκπαίδευση στις επιχειρήσεις και η συνεχιζόμενη εκπαίδευση των αγροτών.

Με το ν.δ. 2473/1953 («Περί ιδρύσεως Ελληνικού Κέντρου Παραγωγικότητας και ρυθμίσεως θεμάτων Τεχνικής Βοηθείας») ιδρύεται το ΕΛΚΕΠΑ, με βασική αποστολή την προαγωγή της παραγωγικότητας στους διάφορους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Πέντε έτη αργότερα, σε συνεργασία με τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ), το ΕΛΚΕΠΑ υλοποιεί τα πρώτα προγράμματα κατάρτισης σε αντικείμενα διοίκησης. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 το ΕΛΚΕΠΑ επεκτείνει τη δραστηριότητά του στην περιφέρεια, ενώ το 1973 πραγματοποιούνται προγράμματα κατάρτισης σε ένδεκα πόλεις. Παρά το γεγονός ότι τόσο το ΕΛΚΕΠΑ όσο και περιορισμένος αριθμός μεγάλων επιχειρήσεων πραγματοποιούν προγράμματα κατάρτισης, οι δραστηριότητες αυτές παραμένουν σποραδικές και κυρίως χωρίς κάποιου είδους κεντρικό σχεδιασμό.

Με το ν.δ. 3094/1954 («Περί μέτρων προς καταπολέμηση του αναλφαβητισμού») εκκινεί η δημιουργία του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης, με την ίδρυση της ΚΕΚΑ (Κεντρική Επιτροπή Καταπολεμήσεως του Αναλφαβητισμού) και των αντίστοιχων επιτροπών σε νομαρχιακό επίπεδο (ΝΕΚΑ). Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «δίκτυο», καθώς πρώτη φορά στον τομέα της εκπαίδευσης ενηλίκων δημιουργείται ένας συγκεντρωτικός μηχανισμός με απολήξεις στο επίπεδο όλων των νομών και ο οποίος έχει τα νομικά εχέγγυα να εφαρμόσει μια κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική (όπως αναφέρεται στο άρθρο 2 του ν.δ. η ΚΕΚΑ: «καθοδηγεί και εποπτεύει» τις ΝΕΚΑ, ενώ «ρυθμίζει τας ενεργείας των επί τω σκοπώ της γονιμωτέρας αποδόσεως τούτων»). Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι, ενώ ο επίσημα διατυπωμένος σκοπός της δημιουργίας του δικτύου είναι η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, η δράση του είναι βαθύτατα ιδεολογική και δεν μπορεί να αποκοπεί από το ευρύτερο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους (βλ. και Βεργίδης, 1995, σ. 66).<sup>4</sup> Στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1964, οι ΚΕΚΑ και ΝΕΚΑ μετονομάζο-

---

4. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από την εισηγητική έκθεση του ν.δ. 3094/1954, αναφορικά με τα αίτια του υψηλού ποσοστού αναλφάβητων: «θα ηδυνάμεθα να μνημονεύσωμεν εν πρώτοις τας εθνικάς περιπετείας, αίτινες επέδρασαν δυσμενώς επί της λειτουργίας των σχολείων, την εχθρικήν κατοχήν εις την χώραν μας των τελευταίων ετών και την επακολουθήσαν περίοδον του συμμοριτοπολέμου, υπαιτιότητα των κομμουνιστών, αίτινες επιδιώκουν την λαϊκήν εξαθλίωσιν και αγραμματοσύνην ίνα θηρεύσωσιν οπαδούς».



νται σε ΚΕΛΕ και ΝΕΛΕ,<sup>5</sup> ενώ η αύξηση των δαπανών για την Παιδεία επηρεάζει το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης, που πλέον λειτουργεί με αυξημένες πιστώσεις (Μπουζάκης, 1999). Πρώτη φορά μάλιστα ιδρύονται Κέντρα Διδασκαλίας Ενηλίκων, στα οποία παρακολούθησαν μαθήματα 11.000 ενήλικοι. Πρόκειται ουσιαστικά για μια απόπειρα να αποσυνδεθεί το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, της οποίας αποτελούσε προέκταση έως τότε· ωστόσο αυτή η απόπειρα δεν θα τελεσφορήσει, αφού κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης μετατρέπεται σε ιδεολογικό και προπαγανδιστικό μηχανισμό. Σύμφωνα με τον Βεργίδη (1985, σ. 590), οι δραστηριότητες του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης αυτή την περίοδο επικεντρώθηκαν στη διοργάνωση διαλέξεων (περίπου το 40% αυτών των εκδηλώσεων αφορούσαν θέματα οικογένειας, κοινωνικής αγωγής και θρησκείας) – μόνο κατά το έτος διεξαγωγής του δημοψηφίσματος (1972-1973) διοργανώθηκαν 55.567 διαλέξεις σε ολόκληρη τη χώρα. Μετά την πτώση της Δικτατορίας εκδηλώνονται ορισμένες προσπάθειες εκσυγχρονισμού της φυσιογνωμίας και των δραστηριοτήτων του δικτύου (μείωση των διαλέξεων, λειτουργία τμημάτων, κατάργηση των 1.400 λειτουργούντων κέντρων επιμόρφωσης και ίδρυση 227 κέντρων νέου τύπου). Επισημαίνουμε επίσης ότι με την αποκατάσταση της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών και τη νομιμοποίηση των αριστερών πολιτικών σχηματισμών το 1974 τερματίζεται η επιμορφωτική δραστηριότητα της Αριστεράς στους τόπους εξορίας και στις φυλακές, η οποία όπως έχουμε αναφέρει στην προηγούμενη ενότητα υπήρξε ιδιαίτερος αξιοσημείωτος.

Μια άλλη σημαντική παρέμβαση της πολιτείας αυτή την περίοδο είναι η ίδρυση και λειτουργία των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ) με τον ν. 1643/1951, στον οποίο προβλεπόταν η ίδρυση 40 ΚΕΓΕ αρχικά, και στη συνέχεια άλλων 20 σε όλους τους νομούς της χώρας. Με την ίδρυση των ΚΕΓΕ επιχειρήθηκε η επίλυση του σημαντικού προβλήματος της εκπαίδευσης των αγροτών, ενώ παράλληλα με τον ίδιο νόμο ετέθη σε λειτουργία και ο θεσμός των γεωργικών εφαρμογών, δηλαδή η επιτόπια και σε άτυπο πλαίσιο εκπαίδευση των αγροτών από γεωπόνους. Τόσο τα ΚΕΓΕ όσο και ο θεσμός των γεωργικών εφαρμογών λειτούργησαν σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου σε ικανοποιητικό βαθμό (Παπασπύρου, 2008).

Το ίδιο χρονικό διάστημα, αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα ένας σημαντικός αριθμός εργαστηρίων ελευθέρων σπουδών, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του '50 έως τα τέλη της δεκαετίας του '70. Πρόκειται για απόπειρα του ιδιωτικού τομέα να καλύψει το κενό της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, προσφέροντας προγράμματα σε ειδικότητες που παρουσίαζαν ζήτηση στην αγορά εργασίας,

---

5. Σημειώνουμε ότι ο όρος ΝΕΛΕ (Νομαρχιακές Επιτροπές Λαϊκής Επιμόρφωσης), επιβιώνει έως σήμερα σε ορισμένους νομούς της χώρας (βλ. και επόμενη ενότητα).

κυρίως μάλιστα στις μεγάλες πόλεις όπου αυτές τις δεκαετίες συσσωρεύτηκε ένας μεγάλος αριθμός ανειδίκευτων εργατών που εγκατέλειψαν την ύπαιθρο.

Συμπερασματικά, στη διάρκεια αυτής της περιόδου επιτυγχάνεται εν μέρει η αποσύνδεση της εκπαίδευσης ενηλίκων από το δίκτυο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εξακολουθώντας ωστόσο να παραμένει δεσπόζουσα η πολιτικο-ιδεολογική στρατηγική, ενώ, παρά την έστω περιορισμένη αύξηση των δραστηριοτήτων και την ίδρυση φορέων και οργανισμών, η εκπαίδευση ενηλίκων παρουσιάζει έντονα χαρακτηριστικά ποσοτικής και ποιοτικής υστέρησης. Θεωρούμε ότι αυτά τα δύο στοιχεία συνδέονται μεταξύ τους, αν κανείς ανατρέξει στα όσα αναφέρθηκαν στην αρχή αυτής της ενότητας: στο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων που περιγράψαμε, η ενίσχυση των δραστηριοτήτων που εντάσσονται στην πολιτικο-ιδεολογική στρατηγική συνιστούσε μια μάλλον αναμενόμενη επιλογή έως και την πτώση της Δικτατορίας, ενώ είναι ερμηνεύσιμο το γεγονός της απουσίας ποσοτικής ανάπτυξης άλλων στρατηγικών (λόγου χάρη της στρατηγικής της συμπληρωματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης ή της στρατηγικής της επιστημονικής εξειδίκευσης), καθώς το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης στηρίχτηκε σε πλέγματα πολιτικής προστασίας και σε εισαγόμενες επενδύσεις, σε συνδυασμό με τη χαμηλή παραγωγικότητα και αποδοτικότητα (Γιαννίτσης, 1983, σ. 360). Με αυτά τα δεδομένα δεν ήταν αναγκαία η ανάπτυξη στοχευμένων δράσεων για την αναβάθμιση των προσόντων του εργατικού δυναμικού.

### **Η ανάπτυξη και επέκταση της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα: από την ένταξη στην ΕΟΚ έως σήμερα**

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ομαλή λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών και την ύπαρξη σταθερών πολιτικών σχηματισμών· όμως, σύμφωνα με τον Μουζέλη (2005, σ. 19), η περίοδος της μεταπολίτευσης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από τη διαιώνιση της πελατειακής και συγχρόνως επεκτατικής νοοτροπίας των κομμάτων.<sup>6</sup> Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου, που όπως θα δείξουμε στη συνέχεια καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τις εξελίξεις στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων, είναι ο σταθερός προσανατολισμός της χώρας προς τη συμμετοχή στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και μετέπειτα Ευρωπαϊκή

6. Βλ.: Μουζέλης, στο ίδιο, σ. 18-19: «το τωρινό κοινοβουλευτικό σύστημα έχει πολύ πιο δημοκρατικές και σταθερές βάσεις. Αυτό είναι αληθές, αλλά δεν παύει να είναι εξίσου αληθές πως στη Μεταπολίτευση τα κόμματα μαζικοποιήθηκαν χωρίς να εκδημοκρατιστούν, χωρίς δηλαδή να αμβλύνουν τα πελατειακά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά τους [...] το κύριο δημοκρατικό έλλειμμα είναι η διαιώνιση της επιμεριστικής πελατειακής και συγχρόνως επεκτατικής νοοτροπίας των κομμάτων».



Ένωση (ΕΕ).<sup>7</sup> Η ένταξη στην ΕΟΚ είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή υιοθέτηση των βασικών συνιστωσών της οικονομικής της πολιτικής, αλλά και των επιλογών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε ένα αρκετά ευρύ πεδίο θεσμών και δραστηριοτήτων (όπως λόγω χάρη την καταπολέμηση της ανεργίας, την κοινωνική πολιτική και την αναβάθμιση των προσόντων του ανθρώπινου δυναμικού). Ουσιαστικά σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα οι έμμεσες παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, κυρίως μέσω των προτεραιοτήτων των χρηματοδοτικών μέσων, αντικατέστησαν τις παρεμβάσεις των άλλων διεθνών οργανισμών, ιδιαίτερα σε τομείς όπου σημειώνονταν θεσμικά ελλείμματα και απουσία συνεκτικής εθνικής πολιτικής. Ο στόχος της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, που κυριαρχεί όλη τη δεκαετία του '90 ως κεντρική πολιτική επιλογή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αλλά και των κυβερνήσεων των χωρών μελών της Ευρωζώνης, επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό και από την προϊούσα επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού (ήδη ορατή στις ΗΠΑ από τις αρχές της δεκαετίας του '80), αλλά και από την επίδραση της παγκοσμιοποίησης.

Στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων διεθνώς, η ατζέντα της *διά βίου εκπαίδευσης*, που ορίστηκε με την Έκθεση της Επιτροπής Faure, επηρεάζει τόσο τις θεωρητικές και ακαδημαϊκές αναζητήσεις, όσο και τις πολιτικές των διεθνών οργανισμών: ενώ η Unesco διατηρεί τις πάγιες θέσεις της για «μια εκπαίδευση για όλους σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους», ο ΟΟΣΑ, η Διεθνής Τράπεζα, αλλά και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σταδιακά υιοθετούν τον όρο *διά βίου μάθηση*, προκειμένου όμως να υποδηλώσουν την ανάγκη για διαρκή αναβάθμιση των προσόντων του ανθρώπινου δυναμικού στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής παγκοσμιοποιημένης οικονομίας (Schuetze, 2006). Στα θεσμικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, είναι ορατή η ελλειπτική προσέγγιση του όρου και η διαρκώς εντονότερη σύνδεση της σχετικής πολιτικής με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της οικονομίας.<sup>8</sup>

- 
7. Πρβλ. και Τσουκαλός (1996, σ. 145): «[...] η ανάγκη συμβαδίσματος ή της κάλυψης της απόστασης με τη Δύση εν γένει και με την Ευρωπαϊκή Ένωση ειδικότερα έχει, διακηρυκτικά τουλάχιστον, προσλάβει τις διαστάσεις μιας ομόθυμα αναγνωριζόμενης εθνικής προτεραιότητας».
  8. Η πραγμάτευση των διαφορών μεταξύ των όρων *εκπαίδευση ενηλίκων*, *διά βίου εκπαίδευση* και *διά βίου μάθηση* είναι πέραν των στόχων αυτής της εργασίας (ωστόσο, βλ. σχετικά: Βεργίδης, 2001· Jarvis, 2004· Κόκκος, 2005· Καραλής, 2008). Υπερβαίνει, επίσης, τα όρια αυτής της εργασίας η διεξοδική και αναλυτική αναφορά στα κείμενα πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαίδευση ενηλίκων και τη *διά βίου μάθηση* (βλ. σχετικά: Σιπητάνου, 2005).

## Από τη Λαϊκή Επιμόρφωση στα Κοινωνικά Πλαίσια Στήριξης (1980-1988)

Κατά τη δεκαετία του '80 εμβληματική για το πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων είναι η παρουσία του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Όπως αναφέρει ο Κόκκος (2005), «το 1981 η χώρα αποκτά για πρώτη φορά σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση, η οποία θέτει ως μια από τις προτεραιότητές της την αναβάθμιση και εδραίωση του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης, με στόχους την ανάπτυξη της προσωπικότητας των πολιτών, τη συνειδητή και ενεργητική συμμετοχή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι, καθώς και τη δημιουργική χρήση του ελεύθερου χρόνου». Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, αν και για την ανάπτυξη του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης αξιοποιήθηκαν οι πρώτοι πόροι του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (ΕΚΤ) προς την Ελλάδα, η εφαρμογή μιας πολιτικής για την αναβάθμιση του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων αποτελούσε για το κυβερνών κόμμα αφενός διακηρυγμένο προεκλογικό στόχο ήδη από το 1977 και αφετέρου βασικό άξονα της κυβερνητικής του πολιτικής κατά τη δεκαετία του '80.<sup>9</sup> Ορισμένα στοιχεία που αιτιολογούν τον χαρακτηρισμό περί εμβληματικής παρουσίας του δικτύου, ιδιαίτερα κατά την πενταετία 1982-1986, είναι τα ακόλουθα (βλ. και πίνακα 1):

- α. Μετά το 1981, μια σειρά από θεσμικές ρυθμίσεις συμβάλλουν στην αναβάθμιση της φυσιογνωμίας και στον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας της Λαϊκής Επιμόρφωσης: η Διεύθυνση Λαϊκής Επιμόρφωσης αναβαθμίζεται με τον ν. 1320/1983 σε Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΓΓΛΕ), ενώ κατά τα έτη 1982 και 1985 αναμορφώνεται ο κανονισμός λειτουργίας της. Με χρηματοδότηση της ΓΓΛΕ λειτούργησε από το 1982 έως το 1987 το Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης (ΚΕΜΕΑ), το οποίο στήριξε σε σημαντικό βαθμό τις δράσεις του δικτύου. Συγκεκριμένα, εξέδωσε βιβλία για την εκπαίδευση ενηλίκων, δημοσίευσε το περιοδικό *Αυτομόρφωση*, διοργάνωσε διεθνή συνέδρια και εκπαίδευσε στελέχη και επιμορφωτές της ΓΓΛΕ.
- β. Μέσω των ΝΕΛΕ αποκεντρώνεται η λειτουργία του δικτύου και ιδρύεται μεγάλος αριθμός Κέντρων Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΚΛΕ), κυρίως σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Συνολικά λειτουργούν 313 ΚΛΕ, από τα οποία μόλις 7,3% στεγάζονται πλέον σε σχολικές μονάδες (Καραλής, 2002).

---

9. Βλ. ενδεικτικά ΠΑΣΟΚ (1984, σ. 25): «η λαϊκή επιμόρφωση [...] πραγματοποιεί σταθερά ένα σημαντικό αναπροσανατολισμό. Να μεταβληθεί από μηχανισμό απλοποιημένης γνώσης και υποκατάστασης φροντιστηριακών μαθημάτων, σε ένα τομέα όπου κάθε πολίτης μπορεί να καταρτισθεί επαγγελματικά, να αναπτύξει την προσωπικότητά του, να διευρύνει τις γνώσεις του, ώστε να συμμετάσχει ενεργά στην κοινωνική δραστηριότητα, στους λαϊκούς θεσμούς, στην αναπτυξιακή διαδικασία, σ' όλες τις αποφάσεις που τον αφορούν». Παρόμοιες θέσεις για τον ρόλο της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και της επιμόρφωσης εντοπίζονται και στα προεκλογικά προγράμματα του ίδιου κόμματος κατά τις εκλογές του 1977 και του 1981.



- γ. Εισάγεται ο θεσμός των Συμβούλων Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΣΛΕ), μέσω των οποίων καθίσταται πρώτη φορά εφικτή η διερεύνηση επιμορφωτικών αναγκών σε τοπικό επίπεδο.
- δ. Η χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων της Λαϊκής Επιμόρφωσης είναι σταθερή, ενώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά το έτος 1981 είναι 18 φορές μεγαλύτερη από τη χρηματοδότηση του αμέσως προηγούμενου έτους (στα επίπεδα αυτά θα κινηθεί μέχρι και το 1986).
- ε. Ο αριθμός των τμημάτων μάθησης που λειτούργησαν την πενταετία 1982-1986, όπως και ο αριθμός των εκπαιδευομένων που τα παρακολούθησαν είναι, κατά μέσο όρο, πενταπλάσιος των αντίστοιχων της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Συνολικά, κατά τα έτη 1981-1990 λειτούργησαν 95.099 τμήματα μάθησης τα οποία παρακολούθησαν 1.468.470 εκπαιδευόμενοι (Καραλής). Πρώτη φορά στην Ελλάδα ένα δίκτυο μη τυπικής εκπαίδευσης αποκτά τέτοιο εύρος δραστηριότητας.
- στ. Τα αντικείμενα των προγραμμάτων χαρακτηρίζονται από ισόρροπη κατανομή μεταξύ της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης (το ποσοστό των προγραμμάτων αυτών κυμαίνεται από 53,1 έως 76,8% του συνόλου κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '80) και της γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων (κοινωνικά και πολιτιστικά θέματα).
- ζ. Οι δραστηριότητες του δικτύου περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων εκπαίδευση εκπαιδευτών και στελεχών, διοργάνωση ημερίδων και συνεδρίων, έκδοση βιβλίων και εκπαιδευτικού υλικού, καθώς και αξιολόγηση από μεικτή ομάδα ελλήνων και ξένων εμπειρογνομόνων (Ντεμουντέρ, Βαρνάβα-Σκούρα & Βεργίδης, 1984).
- η. Ποσοστό περίπου 70% των τμημάτων μάθησης λειτούργησε σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (Papaioannou & Palios, 1994), ενώ η συμμετοχή των γυναικών κυμάνθηκε σε ποσοστά από 60 έως 74% (Καραλής, σ. 246).

Συνοπτικά, μπορούμε να διατυπώσουμε το συμπέρασμα, αναφορικά με το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης κατά την περίοδο αυτή, ότι πρώτη φορά η εκπαίδευση ενηλίκων στηρίζεται σε τέτοιο βαθμό από την πολιτεία, συνδέεται με τις κοινωνικές ανάγκες και συμβάλλει στην αποκέντρωση και στη συμμετοχή των πολιτών, ιδιαίτερα μάλιστα των γυναικών.

**Πίνακας 1**  
*Προϋπολογισμός και δραστηριότητα του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης  
κατά τη δεκαετία 1979-1988*

Έτος	Προϋπολογισμός*	Αριθμός τμημάτων μάθησης	Αριθμός εκπαιδευομένων
1979	195.230.088	2.931	63.589
1980	150.000.000	2.871	61.905
1981	2.702.020.202	11.360	211.192
1982	2.066.896.000	16.398	283.487
1983	2.774.462.025	14.021	197.896
1984	3.245.377.261	14.536	210.000
1985	2.958.854.167	12.155	178.068
1986	2.421.616.987	5.967	97.216
1987	1.983.547.651	5.862	95.879
1988	1.789.996.524	6.078	64.226

**Πηγές:** Vergidis, 1988· Κόκκος, 1978· Papaioannou & Palios, 1994· Καραλής, 2002.

\* Πραγματικές τιμές σε δρχ., έτος βάσης 1989.

Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο με κοινοτικές χρηματοδοτήσεις αναπτύσσονται και άλλοι οργανισμοί, με προεξάρχοντα το ΕΛΚΕΠΑ που ιδρύει παραρτήματα και πολλαπλασιάζει τις εκπαιδευτικές του δραστηριότητες, κυρίως στους τομείς της διοίκησης και των νέων τεχνολογιών. Κατά τη δεκαετία του '80, το ΕΛΚΕΠΑ πραγματοποιεί 2.344 προγράμματα στα οποία συμμετέχουν 53.196 εκπαιδευόμενοι (Καραλής, σ. 133). Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '90, οι χρηματοδοτήσεις του ΕΚΤ απορροφώνται κατά κύριο λόγο από τους υφιστάμενους οργανισμούς ή από οργανισμούς που αναπτύσσουν σταδιακά εκτός των άλλων και εκπαιδευτικές δραστηριότητες (όπως λ.χ. ο ΕΟΜΜΕΧ ή η ΕΕΤΑΑ).

### **Η αναθέσμιση της εκπαίδευσης ενηλίκων και η στροφή προς τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση (1989-1999)**

Οι ουσιαστικές παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής εκκινούν με την εφαρμογή του Α' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ), το έτος 1989, και κορυφώνονται με το Β' ΚΠΣ (1994-1999). Κατά τη διάρκεια του Α' ΚΠΣ οι κοινοτικές παρεμβάσεις εστιάζονται στη βελτίωση των δομών της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης και

10. Για την αναθέσμιση της εκπαίδευσης ενηλίκων κατά τη διάρκεια αυτής της υποπεριόδου, βλ. Βεργίδης (2005, σ. 71-94).



στην ανάπτυξη ενός συστήματος αξιόπιστης διαχείρισης των κοινοτικών πόρων.<sup>10</sup> Ενδεικτικό της κατάστασης που επικρατούσε κατά τη διάρκεια του Α΄ ΚΠΣ είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχουν, ακόμη και σήμερα, αξιόπιστα δημοσιευμένα στοιχεία σχετικά με τους οργανισμούς που απορρόφησαν τις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις. Ένα πλήθος οργανισμών, σε αρκετές περιπτώσεις χωρίς τις απαιτούμενες προδιαγραφές, τα στελέχη και την τεχνογνωσία, ανέλαβε την υλοποίηση των προγραμμάτων. Αυτή την περίοδο εκδίδονται οι πρώτες υπουργικές αποφάσεις για τη διαχείριση των προγραμμάτων, ενώ το 1989 και ενόψει του Α΄ ΚΠΣ θεσμοθετείται με τον ν. 1836/1989 το Εθνικό Συμβούλιο Επαγγελματικής Κατάρτισης και Απασχόλησης (ΕΣΕΚΑ), με στόχο τον αποτελεσματικό συντονισμό των ενεργειών συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης σε ολόκληρη τη χώρα και τη σύνδεσή τους με την απασχόληση και τις πολιτικές καταπολέμησης της ανεργίας. Το ΕΣΕΚΑ, το οποίο προβλεπόταν να λειτουργήσει και σε αποκεντρωμένο επίπεδο (με νομαρχιακές και περιφερειακές επιτροπές, ΝΕΕΚΑ και ΠΕΕΚΑ), συνιστά την πρώτη νομοθετική παρέμβαση μείζονος κλίμακας στον τομέα της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης από την πολιτεία. Παρά τις διακηρύξεις, το ΕΣΕΚΑ παρέμεινε ουσιαστικά ανενεργό περίπου μια δεκαπενταετία, έως ότου δηλαδή αντικαταστάθηκε με τον ν. 3191/2003 από το ΕΣΣΕΕΚΑ (Εθνικό Σύστημα Σύνδεσης της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης με την Απασχόληση), το οποίο επίσης έως σήμερα δεν έχει λειτουργήσει επί της ουσίας.<sup>11</sup> Κατά την πρώτη περίοδο εφαρμογής του Α΄ ΚΠΣ, αποδυναμώνεται ο θεσμός της Λαϊκής Επιμόρφωσης, αφού ήδη από τα προηγούμενα έτη έχει καταστεί αντικείμενο κομματικής διαμάχης.<sup>12</sup> Η πολιτική αποδυνάμωσης της Λαϊκής Επιμόρφωσης σε οικονομικό επίπεδο αποτυπώνεται στη μείωση των προϋπολογισμών (ο προϋπολογισμός του 1993 κινείται περίπου στο 50% του 1983), ενώ σε θεσμικό αλλά και συμβολικό επίπεδο εκφράζεται με την κατάργηση των ΣΛΕ – θεσμός που κατέστησε εφικτή την αποκέντρωση των δράσεων του δικτύου, τη σύνδεσή τους με τις τοπικές ανάγκες και τη συμμετοχή των πολιτών σε αυτές. Με την πολιτική αυτή εγκαινιάζεται μια σχετικά σύντομη περίοδος που κορυφώνεται στα μέσα της δεκαετίας και η οποία οδη-

---

11. Σημειώνουμε εδώ ότι το ΕΣΣΕΕΚΑ χαρακτηρίζεται από ενδελεχή ρύθμιση των επιμέρους θεμάτων και από νομοτεχνική επάρκεια, όπως επισημαίνεται και στη σχετική Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (Γνώμη της ΟΚΕ της 7/7/2003), στην οποία αναφέρεται ότι κατά την επεξεργασία του νόμου ελήφθησαν υπόψη και οι προτάσεις των επιμέρους φορέων («Η Ο.Κ.Ε. εκφράζει τη μεγάλη ικανοποίησή της για το γεγονός ότι το παρόν Σ/Ν είναι προϊόν ενός εκτεταμένου και ουσιαστικού διαλόγου με τους κοινωνικούς εταίρους που διεξήχθη σε πολλαπλά επίπεδα»).

12. Βλ. και Νέα Δημοκρατία (1989, σ. 30): «Σήμερα στην Ελλάδα η Λαϊκή Επιμόρφωση έχει εκτραπεί από τους σκοπούς της και υπηρετεί, σε σοβαρή έκταση, όχι τις υπαρκτές ανάγκες, αλλά την κυβερνητική προπαγάνδα».

γεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στη συρρίκνωση και εντέλει στην κατάρρευση του πλέον εκτεταμένου δικτύου εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα σε διαχρονική βάση.

Η περίοδος του Β΄ ΚΠΣ χαρακτηρίζεται από ευρείας έκτασης παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, προκειμένου να προσαρμοστεί ο τομέας της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης στις προβλέψεις και προδιαγραφές του ΕΚΤ. Μέσα στην τριετία 1995-1998, εκδίδονται περισσότερα από 20 νομοθετικά κείμενα, ορισμένα εκ των οποίων καταργούνται στη συνέχεια, σε μια αγωνιώδη προσπάθεια των αρμόδιων υπηρεσιών να προσαρμόσουν τη λειτουργία του συστήματος στις κοινοτικές προδιαγραφές. Ενδεικτικό της έντασης των παρεμβάσεων των αρμόδιων κοινοτικών υπηρεσιών, πέραν της πρωτοφανούς σε έκταση νομοθετικής παραγωγής για τον τομέα της εκπαίδευσης ενηλίκων, είναι και το γεγονός ότι ανεστάλη για περισσότερα από δύο έτη η υλοποίηση προγραμμάτων αλλά και η εκταμίευση των επιδοτήσεων των ανέργων που είχαν συμμετάσχει σε προγράμματα στο πρόσφατο παρελθόν. Στο τέλος αυτής της διαδικασίας το τοπίο της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης είχε μεταβληθεί ριζικά (Karalis & Vergidis, 2004):

- α. Ιδρύθηκε το Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης (ΕΚΕΠΙΣ) ως εποπτεύων φορέας της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης και θεσμοθετήθηκε η λειτουργία των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ) με βάση συγκεκριμένες προδιαγραφές. Πρώτη φορά στην Ελλάδα καθορίστηκαν σε τέτοια έκταση συγκεκριμένες, αναλυτικές και υψηλού επιπέδου προδιαγραφές για τη λειτουργία εκπαιδευτικών οργανισμών. Οι προδιαγραφές αυτές δεν αφορούσαν μόνο τις κτιριακές και υλικοτεχνικές υποδομές, αλλά επεκτείνονταν στη στελέχωση των φορέων, στα προσόντα των στελεχών, καθώς επίσης και στα εσωτερικά συστήματα σχεδιασμού και αξιολόγησης προγραμμάτων. Θα πρέπει να επισημανθεί ο ιδιαίτερα θετικός ρόλος του ΕΚΕΠΙΣ αυτή την περίοδο, καθώς σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα ολοκλήρωσε τις διαδικασίες πιστοποίησης των φορέων (262 φορείς με 397 παραρτήματα), συμβάλλοντας σημαντικά στην αναβάθμιση των συνθηκών υλοποίησης των προγραμμάτων.
- β. Η διαδικασία ανάθεσης προγραμμάτων γίνεται σε ανταγωνιστική βάση, με δημόσιους διαγωνισμούς και ουσιαστικά τερματίζεται το προηγούμενο καθεστώς της έμμεσης στήριξης των δημόσιων φορέων.<sup>13</sup> Με δεδομένη μάλιστα την αδυναμία του δημόσιου τομέα να ανταποκριθεί στις απαιτητικές συνθήκες των διαγωνισμών λόγω έλλειψης πόρων και εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού, σε

---

13. Σημειώνουμε ενδεικτικά ότι το 1991 ποσοστό 13,5% των προγραμμάτων της Λαϊκής Επιμόρφωσης χρηματοδοτούνταν από το ΕΚΤ. Το 1996 το ποσοστό αυτό είχε περιοριστεί στο 4,4% (Καραλής, 2002, σ. 211).



σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα τα ιδιωτικά ΚΕΚ αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των προγραμμάτων (περίπου 70%). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η εφαρμογή πολιτικών απορρύθμισης της αγοράς και περιορισμού του «σπάταλου κράτους»<sup>14</sup> είχε ως αποτέλεσμα την αναστολή της λειτουργίας του ΕΛΚΕΠΑ, του μόνου δημόσιου φορέα που ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί τον ιδιωτικό τομέα· στις αναθέσεις προγραμμάτων του έτους 1995 το ΕΛΚΕΠΑ είχε αναλάβει το 9,68% των προγραμμάτων, ήταν δηλαδή ο πλέον ανταγωνιστικός δημόσιος οργανισμός του χώρου και ταυτόχρονα ο μεγαλύτερος φορέας συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης σε ολόκληρη τη χώρα (Karalis & Vergidis).

- γ. Το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης, πέραν της μείωσης των προϋπολογισμών του, αντιμετωπίζει και οργανωτικά προβλήματα καθώς η θεσμοθέτηση του δεύτερου βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης είχε ως παράπλευρο αποτέλεσμα τον αποσυντονισμό του μίαντα επικοινωνίας μεταξύ της κεντρικής υπηρεσίας και των ΝΕΛΕ, οι οποίες υπάγονταν πλέον στη δικαιοδοσία των εκλεγμένων νομαρχών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ τη διακυβέρνηση της χώρας έχει αναλάβει το ίδιο κόμμα που κατά την προηγούμενη δεκαετία ανέδειξε το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης στις διαστάσεις που έχουμε περιγράψει, δεν λαμβάνεται από την πολιτεία κανένα μέτρο τεχνικής, οικονομικής ή οργανωτικής στήριξης της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Το αποτέλεσμα είναι η κατάρρευση του δικτύου στο τέλος της δεκαετίας αφού εν τω μεταξύ η δραστηριότητά του είχε περιοριστεί οριακά – το 1997 λειτούργησαν σε όλη τη χώρα 583 τμήματα στα οποία συμμετείχαν 10.133 εκπαιδευόμενοι (Καραλής, 2002, σ. 207). Είναι επομένως προφανές ότι πλέον συρρικνώνονται συστηματικά οι δραστηριότητες που εμπíπτουν στη γενική εκπαίδευση ενηλίκων, ενώ το πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με τα επιδοτούμενα προγράμματα για ανέργους (Karalis & Vergidis, 2006). Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι προς το τέλος της δεκαετίας και στις αρχές του 2000 σημαντικοί πόροι δεσμεύονται στο επιχειρησιακό πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας του Γ' ΚΠΣ (Β' ΕΠΕΑΕΚ) για δραστηριότητες γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων, με αποτέλεσμα να ανακάμψει σε κάποιο βαθμό η συνιστώσα της γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων τα αμέσως επόμενα έτη.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 παρατηρείται και στην Ελλάδα, με σημαντική υστέρηση έναντι άλλων ευρωπαϊκών χωρών, η ανάπτυξη της εκπαίδευσης

---

14. Το 1997 (ν. 2469) λειτούργησε η Διαρκής Γνωμοδοτική Επιτροπή Φορέων της οποίας στόχοι ήταν: «[...] η δημιουργία μικρότερου και αποτελεσματικότερου κράτους, η εξοικονόμηση πόρων [...] και η απαλλαγή του κράτους από ξεπερασμένους και αναχρονιστικούς φορείς, η λειτουργία των οποίων δεν εξυπηρετεί τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας».

ενηλίκων ως διακριτού επιστημονικού πεδίου στον ακαδημαϊκό χώρο. Η ανάπτυξη αυτή εκδηλώνεται αρχικά στα μέσα της δεκαετίας και γίνεται εμφανέστερη στις μέρες μας, με τη δημιουργία προγραμμάτων σπουδών για την Εκπαίδευση Ενηλίκων σε πανεπιστήμια, τη δημιουργία εργαστηρίων και ερευνητικών μονάδων, την αύξηση των επιστημονικών δημοσιεύσεων ελλήνων θεωρητικών και ερευνητών, τη διεξαγωγή διεθνών ερευνών (EuroDelphi και SAEDA), αλλά και με την έκδοση εγχειριδίων ξένων θεωρητικών. Ταυτόχρονα, η ίδρυση του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου συνέβαλε στη διάδοση της ιδέας των θεσμών δεύτερης ευκαιρίας και των σπουδών για ενήλικες, προσφέροντας την πρώτη θεματική ενότητα μεταπτυχιακού επιπέδου για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, ενώ πρόσφατα λειτούργησε και σχετικό εξειδικευμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών. Το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο αναπτύχθηκε με ταχείς ρυθμούς και μέσα σε μια δεκαετία είχε περισσότερους από 25.000 φοιτητές σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο.

Την ίδια περίοδο αναπροσανατολίστηκε εκ των πραγμάτων και η δραστηριότητα των εργαστηρίων ελευθέρων σπουδών. Καθώς πλέον δεν είχαν την ίδια ζήτηση με την προηγούμενη περίοδο, λόγω της ανάπτυξης του συστήματος συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης, ένα μικρό μέρος αυτών των οργανισμών στράφηκε προς τη δημιουργία ιδιωτικών κολεγίων και Κέντρων Ελευθέρων Σπουδών (ΚΕΣ), ενώ ένας σημαντικός αριθμός από αυτά λειτουργεί έως και σήμερα προσφέροντας συνήθως βραχυχρόνια προγράμματα σε ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων. Στο τέλος της δεκαετίας του '90 υπήρξε θεσμική παρέμβαση και στη συνεχιζόμενη εκπαίδευση των αγροτών με τη δημιουργία του Οργανισμού ΔΗΜΗΤΡΑ (ν. 2520/1997), στον οποίο απορροφήθηκαν τα ΚΕΓΕ και τα Κέντρα Γεωργικής Ανάπτυξης των νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων.

Ένας σημαντικός θεσμός που καθιερώνεται το 1997 και αρχίζει να λειτουργεί το 2000 είναι τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ), τα οποία χορηγούν απολυτήριο γυμνασίου σε πολίτες άνω των 18 ετών που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Κατά την περίοδο 2007-2008 λειτούργησαν 48 ΣΔΕ στα οποία φοίτησαν 3.378 πολίτες (βλ. σχετικά: Ανάγνου & Βεργίδης, 2008 και Ευστράτογλου & Νικολοπούλου, 2008). Η εκπαίδευση στα ΣΔΕ σχεδιάστηκε έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά και στις ανάγκες των ενήλικων συμμετεχόντων, αν και με πρόσφατες ρυθμίσεις επιχειρείται η υιοθέτηση σχολικού τύπου πρακτικών και μοντέλων μάθησης (βλ. σχετικά και Κόκκος, 2008β).

### **Από την ποσοτική επέκταση στην ποιοτική αναβάθμιση; (2000-2009)**

Το Γ' ΚΠΣ, που εκκινεί το έτος 2000 χαρακτηρίστηκε από ορθολογική αξιοποίηση των πόρων, υπό την έννοια ότι πλέον λειτουργούσαν συγκεκριμένοι φορείς και



υπήρχαν πάγιες διαδικασίες ανάθεσης και υλοποίησης των προγραμμάτων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Ο αριθμός αυτών των δραστηριοτήτων ήταν μεγάλος, ενώ κατά τη διάρκεια του Γ' ΚΠΣ παρατηρούνται οι πρώτες ενδείξεις ποιοτικής αναβάθμισης του συστήματος, αλλά και γενικότερα της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα, καθώς προετοιμάζεται η εκπαίδευση των εκπαιδευτών συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Η εκπαίδευση αυτή πραγματοποιείται σε δύο φάσεις: αρχικά ανατίθεται σε σύμπραξη, με επικεφαλής φορέα το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο,<sup>15</sup> ο σχεδιασμός του προγράμματος, η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού υλικού και η εκπαίδευση των πρώτων 250 εκπαιδευτών-πολλαπλασιαστών. Παρά το γεγονός ότι το έργο της προετοιμασίας ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2003, μόλις το 2006 ξεκίνησε η γενικευμένη εφαρμογή του σε περίπου 10.000 εκπαιδευτές. Σύμφωνα με τη μελέτη αξιολόγησης του Εθνικού Προγράμματος Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών, περίπου το 70% των εκπαιδευτών που συμμετείχαν είναι πλέον σε θέση να ανταποκρίνονται με επάρκεια στον ρόλο τους, ενώ ποσοστό περίπου 20% ανταποκρίνεται αρκετά (Κόκκος, 2008α, σ. 181). Σημειώνουμε εδώ ότι η ανάγκη εκπαίδευσης των εκπαιδευτών, που διατυπώθηκε πρώτη φορά το 1984 στο πλαίσιο της λειτουργίας του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης (βλ. Ντεμουντέρ κ.ά., 1984, σ. 124, όπου προτείνεται η εκπαίδευση αυτή να ανατεθεί στο ΚΕΜΕΑ), περιλαμβανόταν στους στόχους των ΚΠΣ, ωστόσο, απαιτήθηκαν περίπου δύο δεκαετίες προκειμένου τελικά να πραγματοποιηθεί. Με τη λήξη της πρώτης φάσης του προγράμματος και με αρχικό πυρήνα τους συντελεστές του, ιδρύθηκε το 2004 η Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΕΕΕΕ). Αναφερόμαστε στο γεγονός της ίδρυσης της ΕΕΕΕ όχι μόνο γιατί αυτή καθαυτή η ίδρυση καταδεικνύει την ωρίμανση του χώρου, αλλά και γιατί η λειτουργία της συνέβαλε στην ανάπτυξη δεσμών ανάμεσα στον ακαδημαϊκό χώρο και τους επαγγελματίες του πεδίου.<sup>16</sup> Επιπλέον, συνετέλεσε στη γνωριμία και την εξοικείωση των εμπλεκόμενων στην εκπαίδευση ενηλίκων με τα βασικά ρεύματα σκέψης και τους θεωρητικούς του πεδίου διεθνώς,<sup>17</sup> μέσω της διοργάνωσης συνεδρίων, ημερίδων και της έκδοσης περιοδικού, στο οποίο κατά την περίοδο 2004-2008 δημοσιεύτηκαν περίπου 70 επιστημονικά άρθρα για την εκπαίδευση ενηλίκων. Συγκεκριμένα (Κόκκος, 2008β, σ. 10) η ΕΕΕΕ έχει διοργανώσει τρία διεθνή συνέδρια,

---

15. Το Εθνικό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών ανατέθηκε το 2002 μετά από διεθνή διαγωνισμό σε σύμπραξη, με επικεφαλής φορέα το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (επιστημονικός υπεύθυνος: Α. Κόκκος) και εταίρους το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, το ΚΕΚ Μέντωρ Εκπαιδευτική και την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών.

16. Σημειώνουμε, επίσης, ότι κατά την υλοποίηση του Εθνικού Προγράμματος το 2006 ιδρύθηκε και πανελλήνιος σύλλογος εκπαιδευτών ενηλίκων.

17. Βλ. και το κείμενο του Π. Λιντζέρη σε αυτό τον τόμο, για την περίπτωση της θεωρίας της μετασχηματίζουσας μάθησης.

βιωματικά εργαστήρια και ημερίδες σε πολλές πόλεις της χώρας, εξειδικευμένα προγράμματα εκπαίδευσης εκπαιδευτών, ενώ σε εκδηλώσεις της έχουν προσκληθεί κορυφαίοι θεωρητικοί της εκπαίδευσης ενηλίκων (P. Jarvis, J. Mezirow, A. Rogers, C. Griffin, J. Thompson, H. Olesen).

Σημαντικές είναι επίσης οι εξελίξεις και στη γενική εκπαίδευση ενηλίκων κατά τη διάρκεια του Γ' ΚΠΣ. Κατ' αρχάς θα πρέπει να αναφερθεί ότι το 2001 η ΓΓΛΕ μετονομάζεται σε Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΓΓΕΕ) (άρθρο 3, ν. 2909/2001), ενώ το 2008 μετονομάζεται σε Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης (άρθρο 33, ν. 3699/2008). Σημειώνουμε ότι οι αλλαγές στον τίτλο της ΓΓΛΕ δεν συνιστούν κάποια μεταβολή στην πολιτική της, αφού και στις δύο περιπτώσεις η μετονομασία γίνεται απλώς με ένα άρθρο σε νόμο, χωρίς δηλαδή να συνοδεύεται από άλλες θεσμικές παρεμβάσεις για τον ρόλο της. Ωστόσο, οι πόροι που είχαν δεσμευτεί για δράσεις της ΓΓΛΕ είχαν ως αποτέλεσμα την τόνωση της γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων σε αρκετά σημαντικό βαθμό. Μετά το 2003 λειτούργησαν τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΚΕΕ) και οι Σχολές Γονέων προσφέροντας προγράμματα που εντάσσονταν στη γενική εκπαίδευση ενηλίκων. Έπειτα από περίπου μια δεκαετία, η γενική εκπαίδευση ενηλίκων αποτελεί και πάλι πεδίο ανάπτυξης δραστηριοτήτων, καθώς σύμφωνα με στοιχεία της ΓΓΕΕ την τριετία 2003-2005 συμμετείχαν στα προγράμματά της περίπου 100.000 εκπαιδευόμενοι, μεγάλος αριθμός που ωστόσο υπολείπεται σημαντικά των ρυθμών ανάπτυξης της γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων κατά την πρώτη φάση λειτουργίας της ΓΓΛΕ (βλ. και πίνακα 1). Παράλληλα, την περίοδο 2007-2008 οργανώνεται το πρόγραμμα εκπαίδευσης εκπαιδευτών της ΓΓΕΕ για περίπου 8.000 εκπαιδευτές, στο οποίο όμως αφενός δεν αξιοποιήθηκε η τεχνογνωσία και το εκπαιδευτικό υλικό του Εθνικού Προγράμματος Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών και αφετέρου η εκπαίδευση είχε μικρότερη διάρκεια (100 διδακτικές ώρες) από αυτό. Τέλος, θεωρούμε ότι αξιοσημείωτη εξέλιξη συνιστά η αναβάθμιση της συνδικαλιστικής εκπαίδευσης, με την ίδρυση και λειτουργία της Ακαδημίας Εργασίας της ΓΣΕΕ το 2005, αλλά και των προγραμμάτων συνδικαλιστικής εκπαίδευσης που διοργανώνονται από το Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΚΑΝΕΠ) της ΓΣΕΕ.<sup>18</sup>

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση της πρόσφατης περιόδου, μπορούμε να διατυπώσουμε το συμπέρασμα ότι μετά τη Μεταπολίτευση εγκαταλείπεται οριστικά η πολιτικο-ιδεολογική στρατηγική –η ομαλή λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών την καθιστά αναχρονιστική–, ενώ ταυτόχρονα αποδεσμεύεται οριστικά η εκπαίδευση

18. Οι κοινωνικοί εταίροι, ήδη από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας λειτουργούν ΚΕΚ στο πλαίσιο του συστήματος συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Ιδιαίτερα τα ΚΕΚ της ΓΣΕΕ (ΚΕΚ ΙΝΕ ΓΣΕΕ) και της ΓΣΕΒΕΕ διαθέτουν παραρτήματα σε αρκετές πόλεις της χώρας και εκπαιδεύουν πολλά άτομα ετησίως.



ενηλίκων από το δίκτυο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η στρατηγική που κυρίως ενισχύεται είναι εκείνη της κοινωνικής ένταξης και της αντιμετώπισης του αποκλεισμού, καθώς επίσης και της συμπληρωματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Η περίοδος που μόλις αναλύθηκε είναι η περίοδος της ποσοτικής ανάπτυξης της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα, η οποία, όπως δείξαμε, βασίστηκε κυρίως στις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις. Ταυτόχρονα, πληθαίνουν διαρκώς οι ενδείξεις ποιοτικής αναβάθμισης και τα θετικά βήματα, που όμως σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύονται από συστροφές και βήματα προς τα πίσω. Στην επόμενη ενότητα θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις χαρακτηριστικότερες ίσως περιπτώσεις, όπως αναδείχθηκαν από την ανάλυση που προηγήθηκε, και να ανιχνεύσουμε τις αιτίες που τις προκαλούν.

### **Το «μετέωρο βήμα» της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα: απόπειρα ανίχνευσης και ερμηνείας των συνεχών μεταπτώσεων**

Θεωρούμε ότι με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, κυρίως για την τρίτη και πλέον πρόσφατη περίοδο, αναδεικνύονται ορισμένα ζητήματα που θα μπορούσαν να συγκεφαλαιωθούν σε ένα ερώτημα: γιατί σε αρκετές περιπτώσεις η προσπάθεια για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης ενηλίκων και κυρίως για την ποιοτική της αναβάθμιση αποδεικνύεται σισύφεια ή, με άλλους όρους, γιατί μεγάλος αριθμός θετικών μέτρων και πρωτοβουλιών δεν παρουσιάζει αντοχή στον χρόνο; Σταχυολογούμε τα πλέον αντιπροσωπευτικά από αυτά τα ζητήματα:

Όπως δείξαμε, η ανάπτυξη του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης συνιστά τη μοναδική περίπτωση στην ιστορική διαδρομή της εκπαίδευσης ενηλίκων που μια αμιγώς εθνική πολιτική οδήγησε αφενός στην αξιοποίηση των πρώτων χρηματοδοτήσεων από την Ευρωπαϊκή Ένωση και αφετέρου στη δημιουργία ενός πρωτοποριακού θεσμού, ο οποίος την εποχή της ακμής του απευθυνόταν σε περισσότερους από 250.000 εκπαιδευομένους σε ετήσια βάση. Όπως έχουμε αναφέρει, τα περισσότερα μέτρα ποιοτικής αναβάθμισης της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα, αρκετά από τα οποία προωθούνται ως μέρος της κοινοτικής πολιτικής με την υλοποίηση των ΚΠΣ, τα συναντούμε, έστω εν σπέρματι, στο δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης της πενταετίας 1982-1986 (ενδεικτικά: εκπαίδευση στελεχών και εκπαιδευτών, αποκεντρωμένη λειτουργία, διερεύνηση εκπαιδευτικών αναγκών, αξιολόγηση). Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι γιατί το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης παρουσιάζει τα πρώτα σημάδια ασυνέχειας και κάμψης μετά το 1986, γιατί η εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία έχει ως αποτέλεσμα στις αρχές της δεκαετίας του '90 την υπολειτουργία του και γιατί καταρρέει στο τέλος της ίδιας δεκαετίας, όταν μάλιστα το πολιτικό κόμμα που το είχε δημιουργήσει βρίσκεται στην κυβέρνηση;

Η ιδιωτικοποίηση της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης το δεύτερο

ήμισυ της δεκαετίας του '90 προέκυψε λόγω της εφαρμογής βασικών αξόνων της κοινοτικής πολιτικής εκείνης της εποχής. Ωστόσο, γιατί το κράτος αποδείχθηκε ανέτοιμο να διαφυλάξει τη λειτουργία δημόσιων οργανισμών με ιστορικό βάθος και αξιοσημείωτα επιτεύγματα; Και ακόμα περισσότερο, γιατί η ίδια η πολιτεία αναστέλλει τη λειτουργία του μεγαλύτερου δημόσιου φορέα συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης, του ΕΛΚΕΠΑ, που λόγω μεγέθους και τεχνογνωσίας θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως εργαλείο ρύθμισης του ανταγωνισμού στο νέο σκηνικό που διαμορφώθηκε;

Η ίδρυση και λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας αποτέλεσε μια καινοτόμο παρέμβαση στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων, όχι απλώς λόγω της δυνατότητας που δόθηκε σε ένα τμήμα του πληθυσμού να ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση, αλλά κυρίως γιατί το πρόγραμμα σπουδών και οι εκπαιδευτικές πρακτικές οργανώθηκαν κατά τρόπο συμβατό με τις βασικές αρχές της εκπαίδευσης ενηλίκων και με τις αντίστοιχες πρωτοποριακές προσπάθειες διεθνώς. Αναδεικνύεται συνεπώς το ερώτημα γιατί μετά την πρώτη περίοδο λειτουργίας, η οποία μάλιστα συνοδεύεται και από θετικές αξιολογήσεις, επιχειρείται η διολίσθηση του θεσμού προς σχολικού τύπου πρακτικές, καταφανώς ασύμβατες με τους στόχους του θεσμού και τα χαρακτηριστικά των εκπαιδευομένων; Πρόκειται απλώς για εκδίπλωση μιας άκρως συντηρητικής και παρωχημένης λογικής για την εκπαίδευση, προκύπτει λόγω ελλείμματος τεχνογνωσίας και δυνατοτήτων επιστημονικής προσέγγισης του ζητήματος ή μήπως, τέλος, συνιστά συνδυασμό αυτών των δύο αιτίων;

Η πρώτη φάση του Εθνικού Προγράμματος Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών διήρκεσε μόλις εννέα μήνες. Στη διάρκεια αυτών των εννέα μηνών σχεδιάστηκε το μοντέλο γενικευμένης εφαρμογής του προγράμματος, διεξήχθησαν δύο έρευνες σε εθνική κλίμακα, αναπτύχθηκε εκπαιδευτικό υλικό περίπου χιλίων σελίδων και εκπαιδεύτηκαν οι πρώτοι 250 εκπαιδευτές-πολλαπλασιαστές. Το έργο παραδόθηκε στις αρμόδιες εθνικές αρχές τον Ιούλιο του 2003 και προκειμένου να αρχίσει η γενικευμένη εφαρμογή του, δηλαδή να προκηρυχθούν και να ανατεθούν τα αντίστοιχα προγράμματα, απαιτήθηκε μια τριετία, δηλαδή τετραπλάσιος χρόνος από εκείνον που χρειάστηκε για την πρώτη φάση υλοποίησης. Όταν μάλιστα εφαρμόστηκε σε γενικευμένη κλίμακα, η διοίκηση παρενέβη στις τεχνικές προδιαγραφές που είχαν τεθεί από την επιστημονική ομάδα και το αλλοίωσε σε περισσότερα από δέκα σημεία (βλ. Κόκκος, 2008α) και δη σε ζητήματα που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ομαλή του εξέλιξη (λόγου χάρη διαδικασίες αξιολόγησης και πιστοποίησης). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι τεχνικές προδιαγραφές του προγράμματος ήταν απολύτως συμβατές τόσο με τις κοινοτικές προδιαγραφές που είχαν τεθεί, όσο και με τις διεθνώς αποδεκτές επιστημονικές προσεγγίσεις για την εκπαίδευση των εκπαιδευτών. Πέραν της αναζήτησης των αιτίων που οδηγούν σε τέτοιου τύπου αρ-



νητικές πρακτικές, αναδεικνύεται ακόμη ένα ερώτημα: γιατί και μετά την εκπαίδευση των 10.000 εκπαιδευτών, την ακαδημαϊκή αναγνώριση του χώρου και τη δημιουργία της ΕΕΒΕ, ο επιστημονικός λόγος εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως παρίας στη διαμόρφωση πολιτικής; Πόσο και γιατί απέχει η Ελλάδα από άλλες χώρες, όπου αντίστοιχης εμβέλειας ενώσεις και οργανισμοί στηρίζονται από την πολιτεία και έχουν θεσμοθετημένο ρόλο στη δημόσια διαβούλευση; (πρβλ. λόγου χάρη την περίπτωση του NIACE της Μ. Βρετανίας). Ακόμη, αφού το μητρώο των εκπαιδευτών του ΕΚΕΠΙΣ λειτουργεί πλέον απολύτως ικανοποιητικά και περιλαμβάνει περίπου 10.000 εκπαιδευτές, γιατί, αντί να αναληφθούν δράσεις και να αξιοποιηθούν πόροι στην κατεύθυνση της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης των εκπαιδευτών, σχεδόν κάθε επιτελικός φορέας του δημοσίου έχει ανακοινώσει την πρόθεσή του για την αρχική εκπαίδευση των εκπαιδευτών του δικού του μητρώου, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων έχει ήδη εκπαιδευτεί με βάση το Εθνικό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών; Αντί συνεπώς να υπάρξει ο σχεδιασμός του επόμενου βήματος (συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτών), σχεδιάζεται μια ατέρμων επανάληψη του ίδιου βήματος, με αποτέλεσμα την κατασπατάληση των πόρων και την απαξίωση μιας εξαιρετικά θετικής διαδικασίας.

Οι ερμηνείες αυτών των φαινομένων θεωρούμε ότι θα πρέπει να αναζητηθούν σε όσα έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τον ρόλο των θεσμών στην ελληνική κοινωνία, αλλά και για τη στάση των Ελλήνων έναντι της μη τυπικής εκπαίδευσης. Ο πολιτικός και πολιτιστικός φορμαλισμός, η έμφαση στον τύπο έναντι της ουσίας, αλλά και το γεγονός της ισχνής και καχεκτικής λειτουργίας των θεσμών σε αρκετές περιπτώσεις (Μουζέλης, 1978, 1992, 2004), έχουν ως αποτέλεσμα το μετέωρο βήμα των καινοτόμων προσπαθειών και συχνά την οπισθοδρόμηση. Έτσι, θετικές ρυθμίσεις μιας περιόδου λογίζονται αρνητικές, όταν σημειώνεται κυβερνητική μεταβολή ή ακόμη και αλλαγή ενός υπουργού της ίδιας κυβέρνησης, ενώ αντίθετα γίνεται ευρύτατα αποδεκτή οποιαδήποτε ρύθμιση τίθεται ως προϋπόθεση για την απορρόφηση πόρων, εν προκειμένω των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων.

Η διαπίστωση αυτή θεωρούμε ότι γίνεται εμφανέστερη την τελευταία περίοδο, κατά την οποία, λόγω της ποσοτικής επέκτασης της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα, συναντούμε πλήθος περιπτώσεων που επαληθεύουν τα όσα αναφέραμε. Όπως και ορισμένοι άλλοι θεσμοί της ελληνικής κοινωνίας, ο θεσμός της εκπαίδευσης ενηλίκων είναι επείσακτος και τούτο πιστοποιείται, κατά τον πλέον ανάγλυφο τρόπο, στις διαδικασίες προσαρμογής του συστήματος συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης στις κοινοτικές προδιαγραφές, αλλά και στις συνιστώσες της εκπαίδευσης ενηλίκων (επαγγελματική ή γενική) που κατά διαστήματα αναπτύσσονται ανάλογα με την κατανομή των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι για λόγους που σχετίζονται με την πορεία



διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και τη συνακόλουθη συλλογική νοοτροπία, η εκπαίδευση ενηλίκων δεν συνιστά μόρφωμα εγγεγραμμένο στη συλλογική συνείδηση.<sup>19</sup> Έτσι, θετικές πρωτοβουλίες ομάδων επιστημόνων και επαγγελματιών του πεδίου αλλά και διαμορφωτών πολιτικής συνήθως δεν τελεσφορούν ή δεν γνωρίζουν ευθύγραμμη εξέλιξη, ενώ ακόμη και ορθά μέτρα, όπως λόγου χάρη η επιδότηση των ανέργων που παρακολουθούν προγράμματα κατάρτισης ή η πιστοποίηση της μη τυπικής εκπαίδευσης, συμβάλλουν στην ελλειπτική και στρεβλή αποδοχή του θεσμού από την ελληνική κοινωνία.

### **Αντί επιλόγου**

Στην εργασία αυτή επιχειρήθηκε η καταγραφή και ανάλυση των εξελίξεων που σημειώθηκαν στην εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα. Η ανάλυση δομήθηκε σε τρεις περιόδους, με κριτήριο τον βαθμό ποσοτικής και ποιοτικής ανάπτυξης των σχετικών δραστηριοτήτων. Συνυπολογίζοντας την ποσοτική επέκταση της πλέον πρόσφατης περιόδου, αλλά και τα σημαντικά βήματα ποιοτικής αναβάθμισης που καταγράφηκαν θεωρούμε ότι αναδεικνύεται ένα ακόμη ερώτημα: μήπως βρισκόμαστε ενώπιον της έναρξης μιας νέας περιόδου που θα χαρακτηρίζεται από σχετικά ισόρροπη ανάπτυξη των επί μέρους συνιστωσών της εκπαίδευσης ενηλίκων και από ακόμα περισσότερα βήματα ποιοτικής εξέλιξης, μιας περιόδου δηλαδή κατά την οποία η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα επιτέλους ενηλικιώνεται; Προφανώς η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να δοθεί με συγχρονικούς όρους, ούτως ή άλλως πρόκειται για πρόβλημα το οποίο αφορά τους ερευνητές που στο μέλλον θα επιχειρήσουν παρόμοιες αναλύσεις και υπερβαίνει τα όρια αυτής της εργασίας. Ωστόσο, εάν τελικά αποδειχθεί ότι οι εξελίξεις αυτές συνέτειναν στη μετάβαση της εκπαίδευσης ενηλίκων σε ένα ποιοτικά καλύτερο και κυρίως σταθερότερο μέλλον, τότε το κομβικό σημείο θα πρέπει να αναζητηθεί στις ενδείξεις ποιοτικής αναβάθμισης της τελευταίας πενταετίας, στη σταδιακή καθιέρωση της εκπαίδευσης ενηλίκων ως διακριτής επιστημονικής περιοχής και πεδίου δραστηριοτήτων και στο πρόγραμμα της εκπαίδευσης των εκπαιδευτών, μέσω του οποίου χιλιάδες εκπαιδευτές ήρθαν σε επαφή με τις αρχές της εκπαίδευσης ενηλίκων και διαμόρφωσαν κοινό κώδικα επικοινωνίας και βηματισμό. Εν κατακλείδι, αν τελικά ο Σίσυφος σταθεροποιήσει τον βράχο και διαψεύσει τον μύθο, αυτό μάλλον θα γίνει στις μέρες που διανύουμε και θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως σε πυρήνες και συλλογικότητες που διαμορφώνουν επίπονα αλλά σταθερά τη δυναμική του πεδίου.

---

19. Για τη διεξοδική ανάλυση του ζητήματος της στάσης των Ελλήνων έναντι της τυπικής και της μη τυπικής εκπαίδευσης βλ. Κόκκος (2005).



## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### Ελληνόγλωσση

- Αθανασόπουλος, Χ. (1970). *Επίδρασις του μεγέθους επί της αποδοτικότητος εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*. Αθήνα: Αδελφοί Π. Σάκκουλα.
- Ανάγνου, Β. & Βεργίδης, Δ. (2008). Οι στρατηγικές δράσης των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας: Το θεσμικό πλαίσιο και η συμβολή των διευθυντών. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 13, 11-18.
- Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα (1956). *Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα*. Αθήνα: ΒΕΙ.
- Βεργίδης, Δ. (1982). Η παρέμβαση των διεθνών οργανώσεων στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική. Στο Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, *Κριτική της εκπαιδευτικής πολιτικής (1974-1981)* (σ. 7-38). Αθήνα: Κέντρο Μεσογειακών Μελετών.
- Βεργίδης, Δ. (1985). Η διαρκής εκπαίδευση στην Ελλάδα στα πλαίσια του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Στο Μ. Debesse & G. Mialaret (Επιμ.), *Οι παιδαγωγικές επιστήμες: Τόμ. 8. Διαρκής εκπαίδευση και κοινωνικοπολιτιστική εμφύχωση* (σ. 582-624). Αθήνα: Δίπτυχο.
- Βεργίδης, Δ. (1995). *Υποεκπαίδευση: Κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις*. Αθήνα: Ύψιλον / Βιβλία.
- Βεργίδης, Δ. (2001). Διαβίου Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική. Στο Κ. Π. Χάρης, Ν. Β. Πετρουλάκης & Σ. Νικόδημος (Επιμ.), *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Διαβίου Μάθηση: Διεθνής εμπειρία και ελληνική προοπτική* (σ. 127-144). Αθήνα: Ατραπός.
- Βεργίδης, Δ. (2005). Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις της Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Στο Δ. Βεργίδης & Ε. Πρόκου, *Στοιχεία κοινωνικο-οικονομικής λειτουργίας και θεσμικού πλαισίου (θεματική ενότητα ΕΚΕ 51)* (σ. 13-128). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Γιαννίτσης, Τ. (1983). *Η Ελληνική βιομηχανία: Ανάπτυξη και κρίση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ευστράτογλου, Α. & Νικολοπούλου, Β. (2008). Προσφορά και ζήτηση εκπαιδευομένων στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 13, 3-9.
- Ιωσηφίδου, Μ. (2005). *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στο νομό Κυκλάδων κατά την περίοδο 1982-1989* (Διπλωματική εργασία του ΜΔΕ «Σπουδές στην Εκπαίδευση»). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Καλεράντε, Ε. (2007). Προσέγγιση του θέματος του αναλφαβητισμού από την κυβέρνηση Βενιζέλου και από τη δικτατορία Μεταξά. Στο ΕΙΕΜ «Ελευθέριος Βενιζέλος», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου: Πρακτικά συνεδρίου* (σ. 273-283). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καμαρινού, Κ. (2005). *Τα «πέτρινα» πανεπιστήμια: Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες, 1924-1974*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Καραλής, Θ. (2002). *Η εξέλιξη του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης κατά την περίοδο 1989-1999* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Καραλής, Θ. (2005). Η εκπαίδευση των εκπαιδευτών στην Ελλάδα: Ιστορικές αναφορές, παρούσα κατάσταση και προοπτικές. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 5, 9-14.

- Καραλής, Θ. (2008). Διά βίου μάθηση, εκπαίδευση ενηλίκων και ενεργός πολίτης. Στο Σ. Μπά-  
 λιας (Επιμ.), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση* (σ. 125-150). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καραλής, Θ. & Κόκκος, Α. (2008). Το Εθνικό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών  
 (2002-2007). Στο Θ. Καραλής (Επιμ.), *Εισαγωγή στην εκπαίδευση ενηλίκων: Τόμ. 5.*  
*Όψεις της πραγματικότητας: Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*. Πάτρα: Ελληνι-  
 κό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κόκκος, Α. (1978). *Μελέτη για τη σύσταση Σχολής Στελεχών Λαϊκής Επιμόρφωσης*. Αθήνα:  
 mimeo.
- Κόκκος, Α. (2005). *Εκπαίδευση ενηλίκων: Ανιχνεύοντας το πεδίο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (2008α). *Εκπαιδευόμενοι εκπαιδευτές ενηλίκων: Μελέτη αξιολόγησης*. Αθή-  
 να: Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κόκκος, Α. (2008β). *Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα*. Εισήγηση στην 11η Διεθνή Συν-  
 διάσκεψη με θέμα «Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση στις Βαλκανικές χώρες», Ικόνιο, 23-27  
 Οκτωβρίου 2008. Ανάκτηση Δεκέμβριος 2008 από <http://www.adulteduc.gr>.
- Κυπριανός, Π. (2004). *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μουζέλης, Ν. (1992). *Μεταμαρξιστικές προοπτικές: Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοι-  
 νωνιολογία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. (2004). Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις. Το κράτος και το κομματικό  
 φουτμπόλ. Στο Θ. Πελαγίδης (Επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα:  
 Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού* (σ. 17-36). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μπουζάκης, Σ. (1999). *Γεώργιος Α. Παπανδρέου (1888-1968): Ο πολιτικός της Παιδείας:  
 Τόμ. 2. 1933-1968*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νέα Δημοκρατία (1989). *Πρόγραμμα για την παιδεία*. Αθήνα: Γραμματεία Ενημέρωσης Νέας  
 Δημοκρατίας.
- Ντεμουντέρ, Π., Βαρνάβα-Σκούρα, Τ. & Βεργίδης, Δ. (1984). *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην  
 Ελλάδα: Αξιολόγηση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-ΓΓΛΕ.
- Παπασπύρου, Σ. (2008). *Διερεύνηση των αντιλήψεων των γεωπόνων για τον εκπαιδευτικό  
 τους ρόλο με βάση το θεσμό των γεωργικών εφαρμογών: Μια συγκριτική έρευνα* (Δι-  
 πλωματική εργασία). ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστημίου Πατρών.
- ΠΑΣΟΚ (1984). *Το έργο της αλλαγής*. Αθήνα: ΠΑΣΟΚ.
- Σιπητάνου, Α. (2005). *Θεσμοί και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη διά βίου μάθη-  
 ση: Μια κριτικο-ερμηνευτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μα-  
 κεδονίας.
- Τόμπρος, Ν. (2007). *Τα σχολεία τα λαϊκά...: Πατραϊκοί σύλλογοι και η φιλεκπαιδευτική πο-  
 λιτική τους (1876-1915)*. Πάτρα: Το Δόντι.
- Τσουκαλάς, Κ. (1992). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτι-  
 κών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1996). *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία: Τόμ. 2*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Jarvis, P. (2004). *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση: Θεωρία και πράξη* (Α. Μανιάτη,  
 Μτφ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.



Offenstadt, N., Dufaud, G. & Mazurel, H. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού* (Κ. Γκότσινας, Μτφ.). Αθήνα: Κέδρος.

### Ξενόγλωσση

Boucouvalas, M. (1988). *Adult education in Greece*. British Columbia: University of British Columbia and International Council for Adult Education.

Faure, E. (Επιμ.). (1972). *Learning to be: The world of education today and tomorrow*. Paris: UNESCO.

Karalis, T. & Vergidis, D. (2004). Lifelong education in Greece: Recent developments and current trends. *International Journal of Lifelong Education*, 23(2), 179-189.

Karalis, T. & Vergidis, D. (2006). Evaluation de l'impact de la politique des fonds structurelles européens sur l'institution de l'éducation populaire en Grèce. *Carrefours de l'Education*, 22, 149-163.

Papaioannou, S. & Palios, Z. (1995). Continuing education in Greece. Στο S. Papaioannou, J. F. Lauridsen, P. Alheit, P. & H. S. Olesen (Επιμ.), *Education, culture and modernisation* (σ. 25-41). Roskilde: Roskilde University Centre.

Schuetze, H, G. (2005). International concepts and agendas of lifelong learning. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 36(3), 289-306.

Vergidis, D. (1988). *L'évolution et le rôle de l'Éducation Populaire en Grèce: Facteur de compensation de la sous-scolarisation des adultes?* (Thèse de Doctorat). Université de Lille III.